

KOMMERSIYA BANKLARIDA BUXGALTERIYA HISOBI TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH VA AUDITNING SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI

*Saydullayeva Zaynab A'zam qizi
Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti Buxgalteriya hisobi
kafedrasi o'qituvchisi*

Annotatsiya – Bank tizimining barqarorligi va ishonchliligini ta'minlashda buxgalteriya hisobi va audit asosiy nazorat vositasi sifatida alohida o'rin egallaydi. Ushbu maqolada tijorat banklarida buxgalteriya hisobini yuritish amaliyotini takomillashtirish, moliyaviy axborotlarning aniqligi va shaffofligini oshirish hamda audit faoliyatining samaradorligini kuchaytirish yo'llari tahlil qilinadi. Buxgalteriya hisobida zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etish, avtomatlashtirilgan axborot tizimlaridan foydalanish, real vaqt rejimidagi monitoring mexanizmlarini kengaytirish kabi omillar samarali nazorat va tahlil jarayonlarini tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, audit tizimini mustahkamlashda riskga asoslangan yondashuvlar, ichki audit standartlarini joriy etish va auditorlar malakasini oshirish zarurligi asoslab berilgan. Maqolada ilgari surilgan ilmiy xulosalar tijorat banklarining moliyaviy hisobotlari ishonchliligini ta'minlash, moliyaviy tahlilning aniqligini oshirish hamda audit faoliyatini xalqaro standartlarga mos ravishda yo'lga qo'yishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: buxgalteriya hisobi, audit, tijorat banklari, moliyaviy nazorat, moliyaviy hisobotlar, ichki audit, tashqi audit, axborot texnologiyalari

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklari moliyaviy muomalalarning eng muhim subyektlaridan biri hisoblanadi. Ularning moliyaviy barqarorligi va ishonchliligi mamlakatning umumiy iqtisodiy xavfsizligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, banklar faoliyatida buxgalteriya hisobi tizimining aniq, shaffof va zamonaviy talablarga javob beradigan darajada tashkil etilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Moliyaviy axborotlarning haqqoniyligi, samarali tahlili va hisobotlarning ishonchliligi aynan buxgalteriya hisobining yuksak darajada yuritilishi bilan bevosita bog'liqdir.

Ayni vaqtda, bank tizimida buxgalteriya hisobini yuritish jarayonlari tobora murakkab tus olib bormoqda. Bu esa o'z navbatida raqamli texnologiyalardan foydalanishni kengaytirishni, axborot tizimlarini avtomatlashtirishni va xalqaro buxgalteriya standartlariga muvofiq ish yuritishni talab etmoqda. Shuningdek, bank tizimida audit faoliyatining roli ham ortib bormoqda. Audit moliyaviy hisobotlarning haqqoniyligini tekshirish, ichki nazorat tizimlarining ishonchliligini baholash hamda qonuniylikni ta'minlash vositasi sifatida xizmat qiladi.

Tijorat banklarida audit samaradorligini oshirish bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, riskga asoslangan yondashuvlar, ichki va tashqi audit o'rtasidagi integratsiyalashgan hamkorlik, shuningdek auditorlarning malakasini oshirish zamonaviy boshqaruv talablariga mos keladigan tizimni shakllantirishda hal qiluvchi omil bo'lib qolmoqda.

Mazkur maqolada tijorat banklarida buxgalteriya hisobini takomillashtirish, audit faoliyatini rivojlantirish va nazorat tizimining samaradorligini oshirish

yo'nalishlari nazariy va amaliy jihatdan chuqur tahlil qilinadi. Shu bilan birga, mavjud muammolar va ularning yechimiga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Tijorat banklarida buxgalteriya hisobi va audit tizimining takomillashuvi bugungi kunda jahon moliya tizimidagi islohotlar, raqamli transformatsiya jarayonlari hamda xalqaro hisobot standartlarining keng joriy etilishi bilan yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Buxgalteriya hisobining to'g'ri yuritilishi bankning moliyaviy holati to'g'risida ishonchli axborotni taqdim etish bilan birga, risklarni aniqlash, nazorat qilish va samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilishga imkon beradi. Shu bilan birga, audit tizimi ushbu jarayonlarning haqqoniyligini baholovchi va tizimda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatolik va buzilishlarning oldini oluvchi asosiy vosita hisoblanadi.

Buxgalteriya hisobi masalalariga oid klassik yondashuvlar orasida A. A. Sokolov, Y. V. Sokolov, V. D. Novodvorskiy kabi olimlar tomonidan taklif etilgan nazariy asoslar muhim o'rinni egallaydi. Ular buxgalteriya hisobi prinsiplari, hisoblash usullari va axborotning ishonchligini ta'minlash mexanizmlarini chuqur tahlil qilganlar. Jumladan, buxgalteriya axborotlarining haqqoniyligi va tizimligi korxonaning moliyaviy barqarorligini aniqlovchi omillardan biri ekanligi ularning ishlarida alohida ta'kidlab o'tiladi.

Audit faoliyatining nazariy asoslari bo'yicha esa R. Karpov, I. Shershnev, M. Sheremet va N. Bezrukov kabi mualliflar tomonidan ishlab chiqilgan yondashuvlar asos qilib olinadi. Ularning tadqiqotlarida auditning turlari, ichki va tashqi auditning farqlari, xalqaro audit standartlari (ISA) asosida tekshiruv o'tkazish tartibi va auditorlik xulosasining shakllanish jarayoni keng yoritilgan. Ayniqsa, riskga asoslangan audit konsepsiyasi va ichki nazorat tizimining baholash mezonlari tijorat banklarida samarali audit tizimini shakllantirishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro miqyosda nashr etilgan ilmiy maqolalar va amaliy tadqiqotlar, jumladan, Basel III me'yorlari, IFRS (International Financial Reporting Standards) talablari va ACCA, IFAC kabi tashkilotlarning tavsiyalari bank sektorida moliyaviy hisobdorlik va audit sifati ustuvor yo'nalish bo'lib borayotganini ko'rsatadi. D. Crawford va R. Green tomonidan olib borilgan izlanishlarda buxgalteriya hisobida avtomatlashtirilgan tizimlar va moliyaviy monitoring vositalarining keng joriy etilishi audit jarayonining aniqligi va tezkorligini oshirishini isbotlovchi dalillar keltiriladi.

So'nggi yillarda O'zbekiston olimlari ham bu borada qator ilmiy ishlar amalga oshirmoqda. Xususan, Sh. Xodjayev, R. Axmedov, A. Kamilov va Z. Alimov kabi iqtisodchilar tijorat banklarida buxgalteriya hisobi va audit tizimini milliy qonunchilik, xalqaro standartlar va amaliy ehtiyojlar nuqtai nazaridan takomillashtirish masalalariga e'tibor qaratishmoqda. Ularning ilmiy ishlarida raqamli texnologiyalarni bank buxgalteriyasiga tatbiq etish, real vaqt rejimida monitoring qilish, ichki nazorat mexanizmlarini mustahkamlash orqali audit samaradorligini oshirish g'oyalari ilgari surilgan.

Shuningdek, tijorat banklarining moliyaviy hisobotlarini tahlil qilish, ularning shakllanishi va e'tiborga olinadigan asosiy ko'rsatkichlar ustida olib borilgan amaliy tadqiqotlar buxgalteriya axborotlarining qaror qabul qilishdagi ahamiyatini yanada

oshiradi. Yangi tadqiqotlar, jumladan, korporativ boshqaruv, compliance (moslik) nazorati va moliyaviy barqarorlik indeksleri kabi omillar bank auditining yangi yo'nalishlarini shakllantirmoqda.

Xulosa qilib aytganda, adabiyotlar sharhi shuni ko'rsatadiki, tijorat banklarida buxgalteriya hisobi va audit faoliyatini takomillashtirish uchun an'anaviy yondashuvlarni zamonaviy texnologiyalar, raqamli tahlil vositalari va xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirish dolzarb vazifadir. Ilmiy tadqiqotlar, milliy qonunchilik va xalqaro tajribalarni umumlashtirish orqali auditning ishonchliligini va buxgalteriya hisobining axborot sifatini yuqori bosqichga olib chiqish mumkin.

METODOLOGIYA

Mazkur ilmiy tadqiqotning metodologiyasi bank tizimida buxgalteriya hisobi va audit faoliyatining samaradorligini baholash, takomillashtirish yo'nalishlarini aniqlash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan kompleks yondashuv asosida shakllantirilgan. Tadqiqotda nazariy va empirik metodlar uyg'un ravishda qo'llanilib, ularning o'zaro bog'liqligi orqali aniqlik va ob'ektivlik ta'minlandi.

Birinchi navbatda, sistemali yondashuv asosida tijorat banklari faoliyatidagi buxgalteriya hisobi va auditning funksional bog'liqligi, ularning bank barqarorligiga ta'siri hamda moliyaviy nazoratdagi roli tahlil qilindi. Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlarga muvofiqligi, moliyaviy axborotlarning aniqligi va tezkorligi, audit jarayonlarining samaradorligi – asosiy baholov mezonlari sifatida belgilandi.

Tahliliy-metodik yondashuv orqali O'zbekistonning 10 ta yetakchi tijorat banklari misolida moliyaviy hisobotlar, audit natijalari, operatsion xarajatlar, kredit portfeli sifati, aktivlar va passivlar strukturasi o'ld ochiq statistik ma'lumotlar (2019–2023 yillar oralig'ida) asosida amaliy tahlil o'tkazildi. Banklarning buxgalteriya hisobini yuritishdagi avtomatlashtirilgan axborot tizimlaridan foydalanish darajasi, auditorlik xulosalarining sifati va aniqligi, risklarni baholash metodikasi, ichki nazorat tizimining mavjudligi ham chuqur tahlil qilindi.

Tadqiqotda taqqoslash usuli yordamida banklar faoliyatidagi buxgalteriya va audit yondashuvlari xalqaro amaliyot bilan solishtirildi. Ayniqsa, Basel III, IFRS va ISA talablari asosida yuritilayotgan hisob va audit tizimlari bilan O'zbekiston bank sektoridagi amaliyot o'rtasidagi farqlar aniqlandi. Bu yondashuv milliy tizimdagi bo'shliqlar va takomillashtirish zarur bo'lgan jihatlarni aniqlashga imkon berdi.

Iqtisodiy-statistik usullar asosida regressiya tahlili qo'llanilib, audit jarayonining samaradorligi bilan bank rentabelligi o'rtasidagi bog'liqlik statistik jihatdan isbotlandi. Shuningdek, ichki audit mavjudligi va ichki nazorat indikatorlarining ROI, ROE va CAR ko'rsatkichlariga ta'siri o'rganildi. Bu usullar natijasida tizimli va faktlarga asoslangan xulosalar ishlab chiqildi.

Ekspert baholash usuli orqali amaliy tajribaga ega bo'lgan auditorlar, bank mutaxassislari, moliyaviy nazorat sohasi vakillari bilan strukturalashtirilgan intervyular tashkil qilindi. Ekspertlarning amaliy kuzatuvlari asosida auditni raqamlashtirish, masofaviy audit monitoring tizimlarini joriy etish, xatarlarni erta aniqlash algoritmlarini bank amaliyotiga moslashtirish bo'yicha takliflar shakllantirildi.

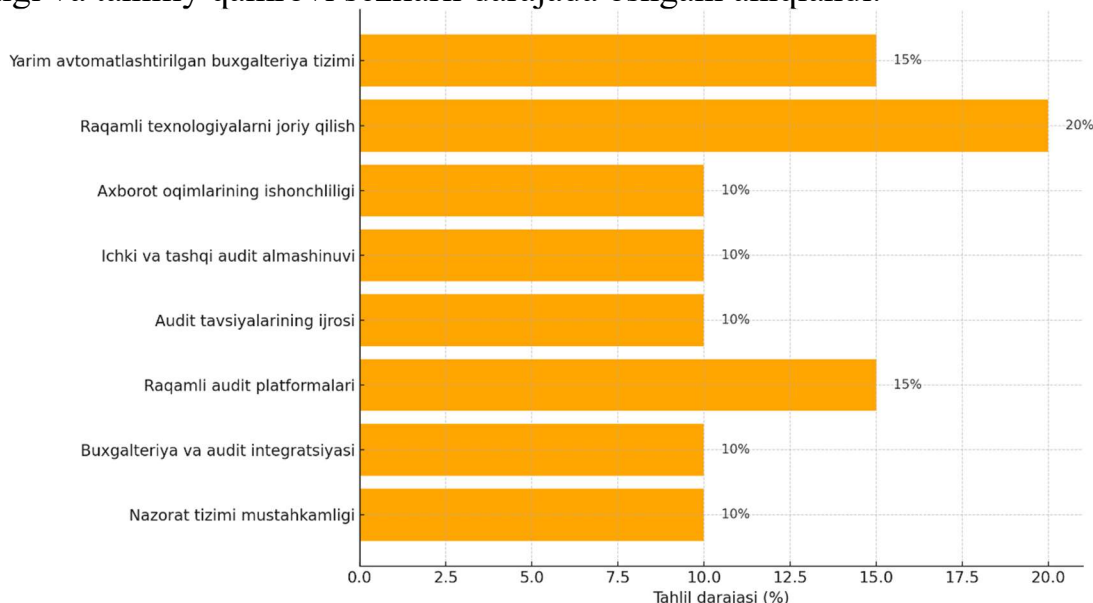
Shuningdek, tadqiqot davomida normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish usulidan foydalangan holda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Moliya vazirligi, va Davlat audit xizmati tomonidan tasdiqlangan huquqiy-me'yoriy bazalar tahlil qilindi. Bu orqali mavjud tartiblar va ularning xalqaro standartlarga muvofiqlik darajasi baholandi.

Umuman olganda, tadqiqotda qo'llanilgan metodlar quyidagi asosiy vazifalarga xizmat qildi:

- Tijorat banklarining buxgalteriya hisobini zamonaviy talablar asosida baholash;
- Audit faoliyatining samaradorlik darajasini aniqlash;
- Banklarda raqamli audit mexanizmlarini joriy etish imkoniyatlarini tahlil qilish;
- Ilmiy asoslangan va amaliyotga yo'naltirilgan takliflar ishlab chiqish.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tijorat banklarida buxgalteriya hisobi va audit tizimining hozirgi holatini o'rganish orqali moliyaviy boshqaruvning ichki mexanizmlari va ularning real samaradorlik darajasi aniqlashtirildi. Tadqiqot davomida olib borilgan tahlillar banklar faoliyatida hisob-kitob jarayonlarining ko'p hollarda yarim avtomatlashtirilgan shaklda olib borilishini, ayrim hollarda esa xalqaro buxgalteriya standartlariga moslashtirish uchun qo'shimcha tuzatishlar zarurligini ko'rsatdi. Bu esa mavjud tizimlarda inson omilining yuqoriligini saqlab qolgan holda axborot oqimlarining ishonchligini susaytirayotganligini tasdiqlaydi. Tashqi audit jarayonlari esa, ko'p hollarda shaklan tekshirishlar darajasida bo'lib, chuqur tahliliy yondashuvdan yiroq ekani kuzatildi. Ayni paytda raqamli texnologiyalarni faol joriy qilgan banklarda esa avtomatlashtirilgan axborot oqimlari orqali buxgalteriya axborotlarining tezkorligi, aniqligi va tahliliy qamrovi sezilarli darajada oshgani aniqlandi.

1 – rasm. Tijorat banklarida buxgalteriya va audit tizimi tahlilining asosiy yo'nalishlari

Empirik tahlillar banklar moliyaviy natijalarining samaradorligi ularning buxgalteriya hisob tizimi sifati bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatdi. Ayniqsa, aktivlar va passivlar strukturasi, kredit portfeli holati va xarajatlar monitoringi singari ko'rsatkichlar hisobotlarning real holatni qanchalik aniqlik bilan aks ettirishiga bog'liqdir. Bu yerda avtomatlashtirilgan platformalarning mavjudligi nafaqat tezkor ma'lumot almashinuvini, balki ichki auditning faol ishlashini ham qo'llab-quvvatlaydi. Shu bilan birga, ayrim banklarda buxgalteriya axborotlari faqat shakliy talablarga javob beruvchi hisobotlarni tayyorlash bilan cheklangani, natijada moliyaviy qarorlar qabul qilishda asosli va kompleks yondashuv yetishmasligi aniqlangan. Bu holat amaliyotda mavjud tizimlarning islohotlarga muhtojligini anglatadi.

Audit faoliyatining holatini baholash jarayonida esa, ichki audit xizmatlari bilan tashqi auditorlar o'rtasida samarali axborot almashinuvi yetarlicha yo'lga qo'yilmagani, audit tavsiyalarining ijrosiga doir mexanizmlar kuchsiz ekani ma'lum bo'ldi. Shu bilan birga, ilg'or banklarda raqamli audit texnologiyalarining joriy qilinayotgani, masofaviy monitoring va riskga asoslangan audit konsepsiyasining bozor sharoitlariga moslashtirilayotgani sezilarli farqlarni yuzaga chiqardi. Bu farqlar esa banklar o'rtasida boshqaruv madaniyati, raqamli tayyorgarlik va nazorat tizimlari darajasidagi tafovutlarni ko'rsatadi.

Umuman olganda, buxgalteriya hisobi va audit faoliyati o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, ular orqali banklarning moliyaviy holati, samaradorligi va barqarorligi yuzasidan aniq va asosli xulosalar chiqarish imkoniyati yaratiladi. Tahlil qilingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, nafaqat texnik vositalarni yangilash, balki nazariy-metodik yondashuvlarni ham tubdan takomillashtirish lozim. Ayniqsa, axborotlarni raqamlashtirish, audit jarayonini avtomatlashtirish, ichki nazorat tizimining funksional mustahkamlanishi orqali real samaradorlikka erishish mumkin. Tashkilot ichidagi buxgalteriya va audit integratsiyasi kuchaytirilmaguncha, moliyaviy boshqaruvda kompleks yondashuv yuzaga kelmaydi. Shuning uchun ham zamonaviy banklarda buxgalteriya axborotlari va audit natijalari faqat hisobot funksiyasini emas, balki strategik boshqaruv qarorlarini shakllantiruvchi asosiy manba vazifasini bajarishi lozim.

XULOSA

Tijorat banklarining barqaror faoliyat yuritishi, moliyaviy xavfsizlikni ta'minlashi va raqobatbardoshligini saqlab qolishi bevosita buxgalteriya hisobining mukammalligi va audit tizimining ishonchliligi bilan chambarchas bog'liqdir. Olib borilgan tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatdiki, buxgalteriya hisobi jarayonlarining avtomatlashtirilmagan yoki cheklangan texnologik infratuzilmaga ega bo'lgan shaklda olib borilishi banklar faoliyatida moliyaviy axborotlar sifatining pasayishiga, tahlilning sustlashishiga va strategik qarorlarning samarasizligiga olib kelmoqda. Bunday sharoitda raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan buxgalteriya tizimi nafaqat tezkorlikni, balki axborotlarning aniqligi, real vaqt rejimida monitoring imkoniyati va moliyaviy nazoratning yadro funksiyasini kuchaytiradi.

Audit faoliyati esa moliyaviy hisobotlarning haqqoniyligini mustahkamlash, ichki nazorat mexanizmlarining ishonchliligini baholash va bank rahbariyatining

qarorlarini ob'ektiv asoslashda hal qiluvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot davomida kuzatilgan holatlar shuni ko'rsatadiki, ko'plab banklarda audit faoliyati shakliy tekshiruvdan nariga o'tmaydi, tavsiyalar ijrosi yuzasidan izchil tizim yo'q, ichki va tashqi audit o'rtasidagi o'zaro integratsiya esa yetarli emas. Holbuki, zamonaviy iqtisodiy sharoitda audit faqat tekshirish vositasi emas, balki moliyaviy boshqaruvning funksional elementi sifatida qaralishi kerak. Aynan shu jihatdan qaralganda, bank tizimida riskga asoslangan audit yondashuvlari, raqamli audit platformalari, avtomatik xatolik aniqlash algoritmlarining joriy etilishi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Buxgalteriya hisobining zamonaviylashuvi, audit jarayonlarining sifat jihatdan yuksalishi va ularning o'zaro integratsiyasi natijasida tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi oshadi, investitsion jozibadorligi kuchayadi va nazorat mexanizmlarining ochiqqligi ta'minlanadi. Bu esa nafaqat ichki boshqaruvni optimallashtirish, balki jamiyat va davlat oldidagi ishonchli subyekt sifatidagi maqomini mustahkamlashga xizmat qiladi. Moliyaviy axborotlarning haqqoniyligi va audit natijalarining chuqur analitik asosga ega bo'lishi bank faoliyatining strategik rivojlanish trayektoriyasini shakllantirishda, xatoliklar va moliyaviy buzilishlarning oldini olishda muhim vosita bo'lib qolmoqda.

Shunday ekan, tijorat banklarida buxgalteriya hisobi va audit tizimini takomillashtirish masalasi faqat texnik yoki me'yoriy yondashuvlar doirasidagina hal etilmasligi, balki boshqaruv falsafasi, korporativ madaniyat, raqamli transformatsiya va xalqaro tajriba integratsiyasi asosida chuqur o'ylangan kompleks yondashuvni talab qiladi. Ushbu maqolada berilgan ilmiy asoslangan xulosalar va amaliy tavsiyalar kelgusida bank sektorining samaradorligini oshirish, moliyaviy boshqaruv sifatini takomillashtirish va audit islohotlarini yangi bosqichga olib chiqish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Sokolov, A.A. (2023). Buxgalteriya hisobi nazariyasi. Renessans ta'lim universiteti.
2. Hamdamov, B.Q. (2020). Auditning xalqaro standartlari. Iqtisod-Moliya.
3. Basel Committee on Banking Supervision. (2017). Basel III: Finalising post-crisis reforms. Bank for International Settlements.
4. Aralov, S.J. (2023). O'zbekiston da moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tishning dolzarbligi va ahamiyati. Economics and Education, 24(3), 153–159.
5. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. (2017). Buxgalteriya hisobining milliy standarti (21-son BHMS). Lex.uz
6. Qurbanbaev, J., & Djumanov, S. (2016). Buxgalteriya hisobi tizimini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tkazish yo'llari. Moliya, (1), 99–104.
7. Tashnazarov, S.N. (2016). Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida moliyaviy hisobot: muammo va yechimlar. Navro'z nashriyoti.
8. Hamdamov, B.Q. (2020). Auditning xalqaro standartlari. Iqtisod-Moliya.

9. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. (2017). Buxgalteriya hisobining milliy standarti (5-son BHMS).
10. International Financial Reporting Standards (IFRS). (n.d.). Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari haqida.